

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FE’L YASOVCHI –LA
QO‘SHIMCHASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Ro‘ziqulov Shohruh Ilhom o‘g‘li

Guliston davlat universiteti stajyor-o‘qituvchisi

shohruhroziqulovv@gmail.com

Guliston davlat universiteti Filologiya fakulteti 1-bosqich talabasi

Anorboyeva Munisa G‘ulomjon qizi

Annotatsiya. *Tilshunoslik fanining o‘rganilishi sistematik ravishda amalga oshirilmoqda, jumladan, bo‘limlarga ajratish, turkumlarni aniqlash, kategoriyalarga bo‘lish, guruhlariga ajratish va nihoyat oppozitsiyada turgan holatlarni baholash kabilar. Demak, so‘z yasalishi ham bundan mustasno emas, chunki so‘z asosi bilan yasovchi o‘rtasidagi munosabat bu jarayonni asoslab beradi. Darhaqiqat, tilshunoslik fani tarixidan to bugungi kungacha bo‘lgan davrda so‘z yasalishi bo‘yicha turlicha qarashlar, fikrlar bildirilib kelinmoqda. Jumladan, turkiy tillarga oid fe‘l yasalishi masalasiga ham alohida e‘tibor qaratilgan. Maqolada eng faol fe‘l yasovchi –la qo‘shimchasining o‘ziga xos xususiyatlari va taniqli tilshunos olimlarning fe‘l yasovchi –la qo‘shimchasi bilan bog‘liq munozarali masalaga oydinlik kiritishga harakat qilganligi va o‘zining ilmiy qarashlari bilan fe‘l yasalishiga doir xulosalar berganligiga guvoh bo‘lamiz.*

Kalit so‘zlar: *affiks, mustaqil so‘zlar, taqlidiy so‘zlar, so‘z yasalishi, shakl yasalishi.*

Kirish. O‘zbek tilidagi yasama fe‘llarning ko‘pchiligi ikki asosiy usul: affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasalgan fe‘llardir. O‘zbek tilida fe‘l yasovchi qo‘shimchalar juda ham ko‘p emas. Shulardan eng faol fe‘l yasovchi qo‘shimchalardan biri **-la** affiksdir. Bu affiks fe‘l yasovchilar ichida eng mahsuldor bo‘lib fe‘ldan boshqa barcha turkumga oid so‘zlardan fe‘l yasay oladi.

Uning yordamida otlardan yasalgan fe'llar asosan quyidagi umumiy ma'nolarni bildiradi: a) o'zak-negizdan anglashilgan narsa-predmet bilan ta'minlash, shu predmetga ega holatli qilish ma'nosini bildiradi: *o'g'itla, moyla, betonla*;
b) asbob-qurol bildiruvchi otlarga qo'shilganda, shu asbob bilan bajariladigan ishni qilish ma'nosini bildiradi: *randala, qaychila, arrala, egovla* kabi;
c) o'zak-negizdan anglashilgan narsa-predmetni yuzaga keltirish (paydo qilish) ma'nosini bildiradi: *urug'la, shonala, mog'orla, bolala* kabi[1].

-la affiksi yuqoridagi so'zlarga qo'shilganda, so'zning asosidagi birikuvchanlik xususiyati ham o'zgaradi.

Sifat va ravishlardan -la affiksi yordamida yasalgan fe'llarda o'zak-negizdan anglashilgan tusga, holatga ega qilish, shu holatni olish ifodalanadi: *tikla, tekisla, silliqila, sekinla, tezla, tozala, yaxshila* kabi.

Undovlardan -la affiksi bilan yasalgan fe'llarda shu undovga xos his-hayajon, buyruq-xitob, murojaat kabilarni bajarish ma'nosi ifodalanadi. Aniqroq qilib aytganda, bunday fe'llarning ma'nosi, asosan, undov so'zga xos ma'no bilan «demoq» fe'lining ma'nosi yig'indisiga mos keladi: *dodlamoq* (dod demoq), *voyvoylamoq* (voy-voy demoq), *chuhlamoq* (chuh demoq), *hihilamoq* (hi-hi demoq) va b. Demak, -la affiksi ma'lum darajada «demoq» fe'li bilan ma'nodosh hisoblanadi.

-la affiksi yordamida undovlardan yasalgan fe'llarda, odatda, undov bildiradigan his-hayajon, buyruq-istak kabilarning birdan ortiqligi ifodalanadi. Shunga mos holda, ko'pincha, undov so'z takror holda qo'llanadi: *kishtlamoq* (kisht-kishtlamoq). Agar undov so'z bildiradigan his-hayajon, buyruq-xitob kabilari takror holda bo'lmasa, odatda -la affiksi emas, balki «demoq» fe'li qo'llanadi: *chuh dedi, voy dedi* kabi.

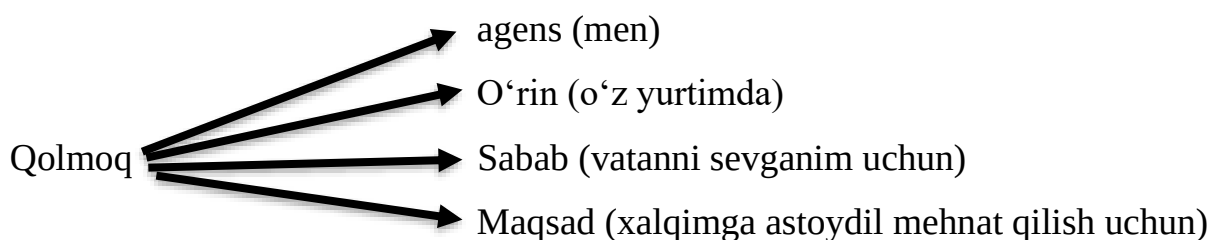
-la affiksi «demoq» fe'liga xos ma'noga va takroriylikni bildirish xususiyatiga egaligidan, biror so'z yoki gapni birdan ortiq bajarilishini (takroriy ijrosini) ifodalash uchun ham qo'llanadi. Bu hodisa, ayniqsa, og'zaki nutqda ko'p uchraydi: *ketamanlamoq, onamlamoq* (onamlab yig'lamoq) kabi.

Taqlidiy soʻzlardan *-la* affiksi yordamida yasalgan feʼllarda taqlidiy soʻz bildirgan tovush yoki biror holatning yuz berishi ifodalanadi, yaʼni bunday feʼllarning maʼnosi, asosan, taqlidiy soʻz va «etmoq» soʻzining maʼnolari yigʻindisiga toʻgʻri keladi; shitirlamoq (shitir etmoq), gumburlamoq (gumbur etmoq), lapanglamoq (lapang-lapang etmoq) va b. Bunday feʼllarda ham, odatda, taqlidiy soʻzdan anglashilgan tovush, obraz va sh. k. birdan ortiq boʻladi[1].

Feʼlning oʻziga qoʻshilganda, harakatning takrorlanishl, uzoq davom etishi maʼnolarini anglatadi: savamoq—savalamoq, oshamoq—oshalamoq, qashimoq—qashilamoq kabi. Bu maʼno bir necha xil yoʻl bilan ifodalanishi mumkin: a) oʻzakka *-la* affiksini toʻgʻridan-toʻgʻri qoʻshish bilan (quv—quvla kabi.); b) feʼldan avval ish oti yasab, soʻng *-la* affiksi keltirish bilan (tort—tortqila, oʻr—oʻrmala, tep—tepkila kabi); d) *-la* affiksini bundan boshqa turdagi yasama otlarga qoʻshish yoʻli bilan (tom—tomchila kabi); e) oʻsha feʼlni takrorlash bilan (soʻrab—soʻrab—bir necha marta soʻrab, soʻroqlab kabi); f) feʼlga aniqlovchi keltirish bilan (bir necha marta soʻrab kabi)[2].

Shu oʻrinda *-la* affiksi faqat soʻz yasovchi qoʻshimcha sifatida emas, balki shakl yasovchi qoʻshimcha sifatida ham qatnashib kelishi mumkin ekan. Ushbu feʼl yasovchi qoʻshimcha feʼlga qoʻshilganda asosdagi valentlikka katta taʼsir koʻrsatmasdan qolmaydi.

Masalan, qolmoq feʼlining semantik valentliklari – bu feʼl bevosita sintaktik aloqaga kirishgan, uning semantik valentliklarini namoyon qiluvchi soʻz va soʻz formalaridir: Men oʻz yurtimda Vatanimni sevganim uchun, xalqimga astoydil mehnat qilish uchun qoldim.

Koʻrinadiki, qolmoq valentlik substansial xususiyatiga koʻra agens, oʻrin, sabab va maqsad kabi valentliklarga ega boʻlib, ularning ifodalovchilari

(realizatorlari) bilan semantik-sintaktik aloqaga kirishgan. Ushbu gapda agens, o'rin, sabab va maqsad kabi fe'l semantikasining mantiqiy bo'laklari – semantik qatnashuvchilar (aktantlar) fe'ldagi qolish xabarining – fe'l denotativ ma'nosining namoyon bo'lishi uchun xizmat qilmoqda. Qolmoq fe'li bilan sintaktik aloqaga kirishib, predikativ va nominativ birlikni hosil qilgan konstruksiyalarda – nominativ birliklarda tobe komponentning hokim komponentga moslashishi, muayyan grammatik shaklga kirishi yuz berganki, bu bevosita fe'l hokim komponentning talabiga, shunday “tortish kuchi” ga egaligiga, tobe komponentlarning esa “tortilishi” xususiyatiga ega bo'lish qobiliyatiga ko'ra sodir bo'lgan.

Xuddi shunday ko'rinishda yasama fe'llar ham valentlik xususiyatiga ega.

So'z semantik valentligining muayyan ko'rinishi fe'l valentligi hisoblanadi. Chunki valentlik nazariyasi dastavval fe'lning gap konstruksiyasida qo'llanishining mahsuli sifatida fe'lning boshqaruv xususiyatlarini o'rganish jarayonida shakllanadi. Chunki fe'l akad. V.V.Vinogradov ta'kidlaganidek, “...boshqa barcha so'z turkumi kategoriyalariga nisbatan eng konstruktiv turkumdur. Fe'lli konstruksiyalar otli so'z birikmalari va gaplarga faol ta'sir qilish kuchiga egaligi bilan xarakterlnadi”. Demak, fe'lning eng muhim xususiyati shundaki, u gapning semantik strukturasida markaziy o'rinni egallaydi. Shunga ko'ra L.Tener tobelik grammatikasida gapni tuzilish jihatidan tahlil qilish jarayonida gapning tuzilish asosi sifatida fe'lga tayanadi[3].

Xulosa

So'z semantik valentligining muayyan ko'rinishi fe'l valentligidir. Fe'l valentligining muhim jihati shundaki, fe'l gapning tuzilishini belgilaydi. Fe'l gapda valentlik tashuvchiligi bilan, boshqa so'zlarni o'ziga biriktira olish qobiliyatiga ega eng asosiy konstruktiv birlik ekanligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ХОЖИЕВ А. ФЕЪЛ. ТОШКЕНТ: УЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ, 1973. 5-7 б.

2. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясашиши тизими. Тошкент: О'qituvchi, 2007. 146-148 б.
3. Rasulov R. Valentlik nazariyasi. Academic Research in Educational Sciences, December 2022. 446 b.
4. Doniyorovich, O. R. A., Xolbo' Tayevna, P. I., & O'G, R. Z. S. I. (2025). O 'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LEKSEMANING TIL BIRLIGI SIFATIDA O 'RGANLISHI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(4), 205-208.
5. Ro'Ziqulov, S., Pardayeva, I., & Alisher, O. R. (2025). FE'LDA VALENTLIK. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(4), 209-211.
6. Shohruh ilhom o'g, R. Z. (2024, May). O 'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO 'Z TURKUMLARINING O 'RGANILISHI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN DEVELOPMENT OF PEDAGOGY AND LINGUISTICS* (Vol. 1, No. 5, pp. 36-46).